

ԴԻՒԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒԻ

Հ. ԱԼԵՎԵԱՆԻ ՆԱԽԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒԱՏ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Ծար. «Բազմավեպ» 1971, թ. 1-2, էջ 150-161)

9.

Երկար ամիսներէ ի վեր Ալիշան որեւէ լուր չէր ստացած Սարգիսիանէ, ասկից իր սրտին անձկուրիւնը, մանաւանդ քէ կը լսէր որ գուցէ մեկնած ըլլայ Տրավիզոնէն: Այդ լուրէն աւելի կ'ոգեւորուի՝ յուսալով քէ ֆիշ ատենէն պիտի կարենայ ընդունի իր կառարած խնդրանեներուն համապատասխան տեղեկութիւնները: Միաժամանակ կը ներկայացնէ նոր խնդրանենը, երկ Սարգիսիան կարելիւրին ունենայ ուղեւորիլ այն կողմէնքը: Այսպէս կ'ըսուի քէ Վարդիկին եկեղեցւոյն գմբէքին մէջ պահուած կայ ժեռագիրներու արկղ մը՝ հարկաւոր է սոսուզել: Մակուայի բերդի քարայրին մէջ իբր քէ արձանագրութիւններ կան, նոյնպէս զանալ սոսուզել:

Անցնելով տաղ իր տեղեկութիւնները, կը հաղորդէ քէ Քննութենէ անցուցած է Հռոմ կատարած ուղեւորութեան շրջանին բազմարիւ մեռագիրները: Կ'իմացնէ նաեւ քէ Ռափայէլեան վարժարանը փոխադրուած է Փեղարոյ պալատէն նոր գնուած Զենոպիոյ պալատը, որ պարտէզ ալ ունի ու աւելի յարմար է գարոցի: Սոյն տարւոյս ընթացքին կը տպագրուի նաեւ Հ. Արսէն Բագրատունիի «Հայերէն ֆերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» հասոքը:

Նամակին սկիզբը յիշուած Հ. Դիմեսիոսը, կարմեցի Հ. Դիմեսիոս Բէսիլեանն է (1824-1885), վախճանած հարասու:

* * *

8 Յունուար 1851, Վենետիկ

Սիրեցեալ Գլուխ, անձկալի եղբայր

Ո՞ւր Հս, յո՞վ գեղերիս, զի՞ւ զրադեալ կաս, յի՞մ պարապիս, ուրանօ՞ր զտցէ զելզ նամակս այս, եթէ հասցէ միայն ողջամբ. Հւ

եթէ եհաս՝ աղաչեմ ձայն արա՛, տո՛ւր պատասխանի՛, մի՛ թողուր զեղու անծանօթ մեղ:

Լուաք ի թղթոյ Պ. եղբօր մերոյ Հ. Դիւնիսեայ եթէ անցեալ ընդ կարին դէմ դնես ի Բաղէշ, եւ կարծեմ թէ երթաս յերկիրն Զըռըդանու, եւ գուցէ արդէ անդէն ի միջի հնացեալ մատենիցն ցանկացելոց զնոր զիմ պիտակս ընթեռնուս: Ցաղողեսցէ քեղ Տէր, ողին Մխիթարայ եւ աստղն Հայկայ: Ո՛հ, փութա՛ եղբայր գանձել զանմահական նշխարս նախնեցն մերոց աւանդից, զի յաշաղկոտք յարուցեալ են ընդդէմ մեր եւ քո, հնարեն եւ զեղեղ յեսոս գարձուցանել փութով քան զոր մեջս կամէչաք՝ ի Հայաստան հայրենեաց. անդուր եւ անհնարին են ի ժամանակիս յայսմիկ զմեօք ամբաստանութիւնք ի հակառակորդաց, որոց Տէր տացէ չնորհս եւ մեղ զնոյն եւ դյաւելուածն համբերութեամբ հանդերձ:

Ընկալաք զվերջին մասն ուղեւորութեանց քոց ի Տարօն եւ ի Վասպուրական, եւ լափիէզ ընթերցաք եւ յոյժ սիրացաք եւ ճմլեցաք յիշատակօք Հայկայ բերդին եւ պէսպէս աւանդից եւ յիշատակաց հին վանորէից. աւաշ՝ զի հակիրճ միայն էին: Բազում ուրեք յիշես զին կոնդակս վանաց, եւ չտաս ցոյցս անտի, զԱղթամարայն միայն գաղափարեալ եւ առափեալ էիր, զոր եւ ընկալեալ պահեմք. ասա՛, աղաչեմք, զայլսն զի՞ արարեր, առ քնօղուս դաղափարեալ, թէ զնագիրսն յաղողեցար ի ձեռս բերել:

Թէպէտեւ տարաֆամ է ասել, այլ զի աղաչէր զիս հարազատն իմ Սերովիք հնախոյզ, ասացից. ընդ Վարդիկէր անցեալ է քո եւ զիիսակործան եկեղեցի նորա նկարագրեալ. մի ոմն ի միարանից վանացն՝ մինչեւ լին էր տեղին, 10 ամօք յառաջ, առաւել կամ նուազ, որ առաջնորդ կացեալ է Փութայիսայ ընկալեալ զուրբափառ հաւատս, ինք հայրենեօք Բասենցի, յասպատակել քրդաց ի Կաղղուան՝ ընդ առաջնորդի վանացն Վարդիկէրայ արկդ մի հնագիր մատենից տարեալ ծածկեալ է ի զմբէթ եկեղեցւոյն, եւ ցարդ, ասէ, անշուշտ անդ մնան, զի բարձեալ է եւ սանդուխ մտից անդը: Ասացից եւ ես սմին նման, թէպէտեւ անօգուտ եւ այս, ի բաժնին Պարսից է քարտայրն կամ բերդ Մակուայ, հրաշակերտ բնութեան, խան ինչ եւ արուեստի. բազում ականաւոր ճանապարհորդիք ժամանակիս հնացեալ են ի գեօղն կամ յաւան Մակուայ՝ եւ ոչ ումեք հնար եղեալ մտանել ի քարայրն բերդաւոր, զի բաղում նախանձու դուռշաման ընողոււ օտարականի մտանել անդը, եւ չասեն ինչ թէ զինչ ի նմին կայցէ. բայց մի ոմն կէ ճանապարհորդացն ասէ, ի լինել զներքին կողմն արձանագրութեամբ, ոչ դիտեմ որպէս ստուգել: Խսկ Մխիթար Ապարանեցի, ոչինչ առաւել քան զ440 ամօք հնադոյն քան զեղ, վկայէ առ իրովք ժամանակօք լի մինել զերայրն կամ զբերդն ձեռաղիր մտաենիւք երկաթագրովք եւ գրչագրովք, եւ 50 լիտր մտաեանս ի

Սսայ միայն անդր ասէ բերեալ, եւ թէ հինգ ազդ պատմութեանց վարուց կուսաւորչայ գտանին անդր, այլովքն հանդերձ: Թուի ինձ թէ ցարդ պահիցին անդր մատեանքդ եւ այլ ինչ ցանկալիք, վասն այնորիկ ոչ թողուն ումեք մտանել: Մարթ է եւ քեզ տեղեկանալ եթէ հանդիպիցիս եկաց ոմանց ի կողմանց այտի:

Պրոսէ գաղղիացի ի յիշատակարանս Պետրպուրկեան ճեմարանին յիշէ զերթ քո յԱնէ յընգօրինակութին արձանագրութեանց: յես քո զնացեալ է ի նոյն խնդիր եւ ուս մի եւ այլք, եւ զաղափարեալ է նոոց ցարարացի արձանագրութիւնս. այլ եւ վէժ մի արձանաւ հանեալ տարեալ ի նոյն ճեմարան. յառաջ քան զերթ քո:

Շիրմաղանեանն Տփղիսեցի թղթակից եւ բարեկամ Վ. Գ. Գարիէլի, առաքեալ է ի կ. Պոլիս զօրինակ Սերէսոսի պատմչի Հերակլեայ կայսեր, չեւ եւս ընկալաք. ընդ նմին եւ զմասն մի բառարանին Շահրիմանեանց, որ կարծեմ բժշկական բառարան է: Ընկալայ եւ ես տեղեկութիւն զնոյն պատմչէ եւ զվերջին էջ բանից նորս, ի ճեռն նորօր Տէր Պօղոսի:

Յանցելում Սեպտեմբեր ամսեան ուղեկից եղէ Վեհիս մերոյ ի Հոռվմ, եւ ամսօրեայ կացեալ գարձայ ես, մնալով Վեհին ցարդ անդըր: Անդ առ Անտովնեան Հարս կամ Լիբանանեանս, տեսի զանուանի Աւետարան նոցա երկաթագիր գրեալ ի ՆժԶ. այլ զի ի հակիրճ յիշատակարանին ուրեք գրի ՆժԶ թուականութեան, առանց ասելոյ Հայոց, եւ այլուր գրի «Քաղաքաւորելոյ Քրիստոսի ՆժԶ» որպէս ինձ թուի վրեպակաւ եւ անմտադրութեամբ, նոքա համարին զրուն թըւականն Քրիստոսի 416, եւ ասեն սակաւ ամօք զինի գիւտի հայերէն տառից զրեալ զմատեանն. ոչ ժամանեցի մանրագոյնս քննել. բայց օտար էր այսու ի մերոցն՝ զի պատկերքն հայկականք էին ի սպառ եւ ոչ զոյր ի նոսա ճեռն յունականին: Գտի առ նոսա եւ պատուական մատեան մի զրեալ ի վերջ ժֆ. դարու, ճարտար գրչութեամբ, բովանդակն զաւատոյ ինդրոց թուղթս, եւ բազում ինչ նոր եւ ցանկալի ի նմա, յորոց զոման զաղափարեցի եւ զայլսն այլք գաղափարն այժմ. յորս էին նախ թուղթք Պրոկեհայ և Ակակայ Մելիտինեցւոյ ընկանակ եւ Մելորովպ, եւ պատասխանիք սոցա առ նոսա, Մովլասի Խորենացւոյ եպիսկոպոսի յաղագս երկուս թէ մի բնութիւն ասիսի Խորենացւոյ եպիսկոպոսի յաղագս երկուս թէ մի բնութիւն ասել, Բարգէնի Կաթողիկոսի թուղթ առ Ասորի քրիստոնեայս ի Պարս, եւ այլոց հայրապետաց ի Զ. դարու եւ յի, յորս զոն եւ անուանք եւ ցարդ անիշատակ եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց, այլովք հանդերձ. եւ ցարեկացւոյն թուղթ մի զթոնդրակեցեաց, թուղթն Խաչկայ Կաթոնարեկացւոյն թուղթ մի զթոնդրակեցեաց, թուղթն Խաչկայ Կաթոնարեկացւոյն թուղթ մի զթոնդրակեցեաց:

Զմէնջ գիտել թէ ցանկաս, նորութիւն այս է, զի չորեքին հարք մեր ՎՀՀՀ.. Անանիս, Եղիշէ, Արքահամ եւ Ղուկաս Հոռվմայ հրամակ առնաւ, այլ ի Պօլսոյ նախաղահէն զրգուած կոչեցան ի վասն. Հ.

Աբրահամ այժմ ի Ռափ. վարժարանիս կայ տեսուչ մանկանցն, եւ ես ընդ նմին, մինչեւ վարձգի վեհս ի Հռովմայ. կամին եւ զքեղ եւ զվ. Հ. Ստեփան գարճուցանել ի վանս: Զվարժարան Ռափ. փոխազդբեցաք յայլ պալատ յանուանեալն Զենորիոյ, գեղեցիկ եւ քաջայարմար եւ պարտիզաւոր. 15 աշակերտք են արդ այսր, եւ յամարայնի կամ յաշնան ակն ունիմք եւ այլ զատ մի համբակաց տալ բերել, ընդ որս լիցին եւ տրապիզոնիցիք: Լի է վարժարանն եւ նորընծայարան: Տպագրան արդ ընծայէ ի լոյս զմեծ քերականութիւն վ. Հ. Արսէնի, զքարոզ երկասիրեալս թարգմանարար ի հանդուցեալ Հ. Եղիայէ, բառարան գաղ-հայ. եւ այլ ինչ մանուն:

Յորժամ ընդունիս զթուղթս եւ գտանես հնար առաքելոյ, մի' յապեր զպատասխանին եւ զրեա' երկար. եւ ընկալեալ զողջոյն յիշելոց Հարցս եւ զայլոցն, զիտեա' զիս քո անձկացեալ եղբայր

Հ. Ղեւոնդ. Մ. Ալիշանեան
Ո. Կ. Վ. Ա.

10.

Տարիներ յետոյ, երբ Ալիշան կը գտնուի Փարփակ՝ իբր պաշտօնեայ Մուրատեան վարժարանի, իսկ Սարգիսեան Վենետիկ՝ գրադած մեր Նախնեաց գործերու տպագրութեամբ, Ալիշան դպրոցական գրադումներու մէջ ժամանակ կը գտնէ լրացնելու հաեւ իր Տեղազիք Հայուսանեայց աշխատութիւնը. որով կը խնդրէ Սարգիսեանէ աւելի որոշ տեղեկութիւններ դրկիլ Զբուգանի մասին:

Սարգիսեան փուրով կը պատասխանէ Ալիշանի այդ նախակին, այն է 3 Դեկտեմբերին, տալով խնդրաբարկուեն փափառուած տեղեկութիւնները: Այս նամակին միայն առաջին սկզբնագիրը ունինք եւ ոչ Ալիշանին դրկուածը:

* * *

20 Նոյեմբեր 1858, Փարփակ

Արդոյ եւ ցանկալի Հայր

Վայրկեան մի եւ առ իս՝ պարապ տուեալ յ՛՛սկերեանէ, վայրկեան մի եւ առ յինէն, քանզի բազումս փափառեալ խօսել, ի համառուն փութամ, մանաւանդ թէ ի լուութիւն: Արդ նախ զկարեւորագոյնն ասացից, զի մի' մոռասցիս զքոյսդ՝ զմեղ, եւ զմերայինս յաս-

տուածահաճոյ ազօթիցդ, եւ հաւատամ՝ զի օգնես սիրելեացդ ի բարիս՝ որոց ցանկաս:

Երկրորդ, աւետեցից զի գտեալ երբեմն պարապ յայլ դործոց, ձևոն արկանեմ յառաջ վարել զմեծ աւելացիք Հայաստանեայց, այս-ինքն զաշխարհագրութիւնն իմ, եւ ըստ բազգի եհաս սկսանել ի տես-չալի զաւառացն իշոց, ի Մոկաց նահանգէ. եւ զի իմ կարծիք են թէ զերեսին իշապատիւ զաւառադ բովանդակիցէ այդ ձայնակիր նոցին Զբուղանն, կամէի ծանօթս ինչ զտելույն, այսինքն զեկեղեցւոյն կամ զվանաց՝ յորում զտեալ էր Հօրդ զքեռագիրսն. զի՞նչ էր տեղին, գեօդ թէ քաղաք, եւայլն: Եթէ ոչ ժամանես զրել առ իս՝ յանձնել աղա-չեմ առ Վ. Հ. Բառնաբաս, զի նա զրեսցէ զաւանդեալն առ ի քչն:

Բաղում եւ կարօտախառն ողջոյն ամենայն եղարց բոլորելոց զջեռարանեաւ ձեմարանիդ, յիշեսջիք եւ ողջ լերուք:

Հոգեկից եւ Ն. Եղբայր
Հ. Ղեւոնի Մ. Ալիշամեան
Կ. Մ.

10 Ա.

Յ Գեկտ. 1858, Վենետիկ

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնի

Զբուղան զիւզ զորմէ ինդրես իմանալ զկարեւորս, ի սակա-
լուց հայազգի տանց բնակեալ է, զիրք նորա զառ ի վայր ի ձո-
րակաշոտակի, հանդիպակաց ունելով ի մօտոյ ի հարաւ կոյս զօտիս
բարձր լերանց միաշաբ ձեւալ յարեւելից յարեւմուտս: Ի հիւսիսոյ
արեւմտից՝ ի զազաթ բարձրագոյն բլորյ է ամրոց փոքր, բարձրա-
հայեաց տեսլամբն եւելի սքանչելի: Սոլորական բերք նորա խաղող:
Եկեղեցին թէպէտ քարացն եւ ամուր, այլ հասարակ բան, եւ չէ մե-
նաստան, որմակից եկեղեցւոյն է ի հիւսիսոյ սենեակն կամ աւանդա-
տունն նոյնպէս քարացն, մեծութեամբ իրբեւ զփոքր աւանդատուն
վանացս, իորշս այլ եւ այլ ունելով յորմուն իւր, յորս էին գրչա-
դիքն անպէտք: Զայլ ծանօթութիւն չկամեցայ առնուլ ի բնակչաց,
եւ ոչ թէ հանդիպակաց լերինքն զինչ կոչիցին եւ զորոյ զաւառի
սահման հատանիցն, զի ցասուցեալ էի ընդ խարէութիւնն վասն կար-
ծեցեալ անբառ գրչագրացն, ոյր աղագաւ չարչարեցայ աւորս եր-
կուս ի Բաղէշոյ մինչեւ ցանդը, անցեալ ընդ դժուարս քարուտ եւ
ահաւոր անցից:

**ԶԱՆԱՀԻՄԱՅ ԿՈՒՌԱՆ ՈՐՎԷԽ յիշեմ, վրիպակաւ եղեալ եմ ի դա-
դաթ Տիրին կատարի, զի յայնժամ չէի գտեալ զաւերակ բերդն զոր
յիշէ Զորտուանէլ ի ցանկալի արձանագրին Գրիգորի, եւ ես զգագաթ
լերինն տեսեալ սալայատակ ի բնութենէ եւ հանդէս մեծի դաշտին
Տարօնոյ, համարեցաց յայնժամ թէ անդ իցէ տեղի կռոցն, ամենա-
հայեաց գրիւքն պահապան համօրէն զաւաոին կարծեցեալ, թէսէտեւ
մնացորդ ինչ աւերակաց չէի գտեալ ի սալայատակին: Այլ թէսէտ
յետ երկուց ամաց հարցեալ եւ գտի զյլշեալ բերդն, սակայն առա-
ջին գրութիւն տեղագրութեանս մնայ այնահու մինչեւ ցայսօր ոչ զո՞-
վելի անհոգութեամբ: Ցուղեալ ինամուլ զթղթեանն նախկի օրինա-
կիս, գտից զհատուածն եւ ուղղեալ զվրիպակն հասուցից առ քեզ յայ-
լում նուագի: ողջ լիջիր:**

Խոնարհ Խոնարհ
Հ. Ներսէս Մարգիսեան

11. 12.

Սարգիսեան կը գրէ այս նամակը Վենետիկին, ուր կը գտնուէր
ուղեւորութենին դարձին՝ 1854է ի վեր. իսկ Ալիշան Փարիզ էր մէկ
ժամի տարիներէ սկսեալ, ու հիմա Մուրատեան վարժարանի տես-
չութեան պաշտօնով, սակայն լքած չէր իր տեղագրական աշխատանի-
ները:

Սարգիսեան կը տեղեկացնէ քէ առաքման համար յանձնուած են
արդէն թղթատարին արկդները, որ կը պարունակեն աշխարհագրա-
կան տախտակներ ու գրութիւններ, յիշեցնելով քէ կատարած է մէկ
ժամի ուղղումներ նախապէս իր գրկած տեղեկութեանց նկատմամբ.
կրկին լննութեամբ մը անդրադարձեր է քէ սխալներ սպրդած են ու
հարկաւոր էր սրբազնել: ինքն ալ իր կարգին կը փափաքի գիտնալ,
քէ Ալիշան ինչպիսի ծրագիրով մտադիր է իրականացնել այդ աշ-
խատանել:

Նամակին մէջ յիշուած Մերձանը, է Հ. Գրիգորիս Մերնանեան
(1830-1902), որ նոյն ժամանակ կը պաշտօնավարէր Մուրատեան վար-
ժարանին մէջ:

Ալիշան կը պատախանէ փութով, ու կը յայտնէ քէ իր մշակած
ծրագիրը շատ ընդարձակ է ու կ'ամփոփէ Հայատանի բռոր գաւառ-
ներուն տեղագրութիւնը՝ առանձին հասորներով, երէ ժամանակը
քոյլատու ըլլայ: Սակայն ինքը կը տառապի գլխարապէս, տեղ-
ուոյն վրայ ուղղակի հանուած լուսանկարներու եւ գծագրուած պատ-
կերներու պակասէն. մինչ պատմական, հնագրական, աշխարհագրա-

կան տեղեկութիւններ աւելի դիւրին է գտնել մեր ձեռքը հասած ձեռագիրներու եւ երատարակուած ուղեգրական ու աշխարհագրական գիրքներու միջոցաւ : Կը խորի թէ իր այս աշխատանքին, լոկ մէկ քանի մասերուն ամբողջացումը, իր մտահոգ սիրտին քերեւութիւն պիտի պատճառէ :

* * *

1 Յունուար 1860, Վենետիկ

Վ. Տեառն Հ. Ղեւոնդեայ սիրեցելոյ եղբօր խնդալ

Աւարտեալ զինդրեալ մանր ծանօթութիւնս եւ զոր ես ինքս խոստացեալ էի, ամփոփեցի ի միում յարկեղացն գրոց որ արդ իսկ յուղի եղան :

Առաջին՝ վանայ ծով հանդերձ շրջակայիւքն, յորում տեսանէք ի նորոյ ճշգրտեալ ըստ հիւսիսային կողման ըստ երկրորդ նուագ ուղեւորութեանս որպէս պատմեալ էի . արարի եւ մանր ճշգրտթիւնս այլեւայլ մասանց եղերացն եւ լերանց, այնպէս զի աւելի քան զայն ընդարձակ եւ ճշգրիտ չէ ուրուք արարեալ ցարտ, թէպէտեալ զուրկ յարհեստէ զծագրութեան զոր խոստովանիմ համարձակ . երկրայիմ միայն ընդ երկուս ծովակս նազուկ եւ Խաչուտ թէ ո՛ր իցէ առաջին . ի տեղագրութեանց զթաչու եղեալ եմ առաջին . այլ յայնժամ ի յարեւելց կողմանէ զառնայի յարեւմուտս, այնը աղազաւ թերեւս առաջին ասացեալ եմ . ի նախադիօ օրինակի տախտակիս զոր ունիմ առ իս, զթաչուն միայն զծեալ եմ եւ զիհւան մոռացեալ . այլ զոր այժմէ յեցի հաւանականագոյն համարեալ է ըստ իս :

Երկրորդ տախտակն է կարնոյ գաշտն ամենայն գիւղօրէիւքն, ընդ որոյ ճշգրտթիւն վստահ եմ, զի կողմնացոյց գործեօք զծեալ եմ շրջագայութեամբ յամենայն գիւղօրէս : Զայդոսիկ կրկին աշխարհացոյց տաղտակս ըստ պիտելոյ ժամանակին, եթէ պատշաճ թուրիցի քեզ, տացես փորագրել ըստ իւրաքանչիւր մեծութեան օրինակացն եւ յաւելու յայլ փորագրութիւնս կամ պատկերս նորոյ տեղագրութեան շայաստանիդ, առանց փոխելոյց զթուական զծագրութեանցն, մասնաւնդ վանայ ծովուն, որ ի միջոցի եօթն կամ տասն ամաց տարրերին գիրք եղերաց նորա յառատութենէ ջուրցն, մասնաւնդ ընդ գաշտային վայրացն . զի մի՛ չփոթութիւն ինչ ծագիցի ումեք յուղեւուտային վայրացն . զի մի՛ չփոթութիւն ինչ ծագիցի ումեք յուղեւուտային մարեսցէ ի տեղիսն, այլ զի գիտասցէ թէ ի 48 թուականին յորում զծագրեցաւ՝ զայդ ձեւ պատկերի ունիր ծովն :

Երրորդ տախտակն է Մշտ գաշտն ոչ չափեալ եւ զծագրեալ անդ, զի պակասեաց ինձ ժամանակն եւ զի չունիք զկողմնացոյցն որ ի ճանապարհին վանայ խորտակեցաւ, եւ որով միայն մարթէր անվրէպ

գծել եւ նշանել զվայրս դիւզից վասն դաշտավայր լինելոյ. այլ ասա ի վասն գծեցի ընդհանուր տեսութեամբ. իսկ զսակաւ դիւզօքսն դոք նշանակեալ եմ եւ զվանորայս եւ զգիրս գետոցն ճիշտք են, ընդ այն չիք երկրայել: Զայս երրորդ տախտակ արարի ոչ վասն տալագրութեան այլ վասն հարաւային գաւառաց նորա, զի յաւելուցուս ի մեծի եւ ընդպարձակ աշխարհացոյցիդ. եւ զգիրս գաւառացդ առանձին թղթով ունէի առ իս գծեալ Առաքեալ ի Մշու արեղայի ումեքէ, որ չըջեալ էր ի կողմանսն յայնոսիկ: Գտանես ի նոսա եւ յեղիրս Վանայ ծովուն զգաւառան զոր խնդրեցեր յինչն, յորս պակասին Սուսան եւ Խաղան. զառաջինն չեմ լուեալ, եւ զերկրորդն չլիչեմ ուր իցէ, այլ երկոքեան անծանօթ Ե. Նիո (?):

Վասն բերդի Ծիրնկատար լերին զոր երբեմն գրեալ էի թէ վրիպակ կայ, այսպէս որբագրեսցես ի լուսանց իմում Տեղակըութեան, յորմէ եւ ի քում Հայաստանիդ՝ Եթէ յիշեալ իցես: Այսինքն է, ի մէջ ստորագրութեան Ծիրնկատար լերին հատուածն որ ասի: «Անդ ի հնումն էր պատկեր Անահատայ» հանդերձ յաջորդօքն բարձցես անտի, եւ յաւելցես ի հին բերդին Մշոյ (ոչ որ ի մէջ քաղաքին է, այլ արտաքոյ նորա), զոր ի նորոյ շարագրեսցես ի ստորագրութեան քաղաքին Մշոյ, անդ ուր յիշատակ լինի շնուածոց նորա օրինակ զայս. «Իր ժամաւ հեռի ի քաղաքին յարեւելս հարաւոյ ուղեւորեալ Ընդդեղն միշտ զառ ի վեր, եւ հասեալ մօս յոսա Ծիրնկատար լերին ի միում ի կողաց նորա հանդիպակաց լինի հին բերդն, ուր էր ի հնումն պատկեր Անահատայ, զոր կործանեալ Լուսաւորչին զերդն, տայ ի կարուած մենաստանին Առաքելոց, որպէս պատմի յիւրում արձանագրին: Կիսակործան կան պարիսպք նորա, առ հնութեան թէ ի պատերազմէ թշնամիեց, չունիմ ասել: Տարածութիւն եւ գետնափոր նորա անձուկ է, եւ քարաշն վայրք ի նմա, թէպէտեւ մեծալործութեամբ շինուածոյ ոչ, այլ հնութեամբն ցանկալի ամենայն հնասիրաց եւ պարծանի մեծ մշեցուց եւ ամենայն Հայաստանեայց, մի ի սակաւ մնացորդաց անաստուած ժամանակաց: Զառաջեաւ բերդիս անցանէ գետն ի հնեալ ի նոյն լեռնէ, եւ անցեալ ընդ մէջ քաղաքին երթայ խառնի ի Մեղրագետ, որ եւ բարեհամ քաղցրութեամբն սքանչելի է յոյժ քան զամենայն աղքերակունս քաղաքին»:

Իսկ զԾիրնկատար փոխեսցես այսպէս. «Ծիրնկատար, կամ լու եւս Տիրենկատար, որպէս կոչի յարձանագրի Լուսաւորչին, է բարձրածայր մասն լերանց Տօրոսի ի թիկանց Առաքելոց վանաց, հանդիպահայեց զաշտին Տարօնոյ երեւելի ամենայն վայրեաց գաւառուն, եւ սահման համարի զա Բոնաշինոյ եւ Տարօնոյ: Գաղաթ լերինդ հարթայտակ ապառաժ է ի բնութենէ, քարընկէց մի տարածութիւն ունելով. ի բարձրութենէ եւ ի զրից տեղւոյն սքանչելի է յոյժ տեսարանն, որով ակներեւ լինի դաշտավայրն Մշոյ ծայր ի ծայր

առ հասարակ եւ մանրածաւալ ընթացք երկուց գետոցն Եփրատայ եւ Մեղրագետոյ» :

Այսոքիկ առ ժամս պատասխանիք հարցմանցդ եւ զոր ևս ինքն խորհէի յառաջադրոյն յաւելուածով եւ մանր փոփոխութեամբ ճշգել դաշնարհացոյց Վանայ ծովուն :

Արդ եւ ևս հարցմունս դուզնաքեայ այլ կարեւոր արարեալ կընքեցից զթուղթս . ուրանօ՞ր զիայ առեալ զադարի զրիչդ ի Հայաստանիդ, աւարտեա՞լ զամենայն՝ ճշգես եւ ընդարձակես, թէ մասն մի անտեղազրելի կայ տակաւին, եւ աւարտեսցի ե՞րբ ըստ բոլորին : Մերձանո՞ւ զիեալ զիհամասամբն բառարանին հասեա՞լ իցէ արդեօք մօտ ի կատարած . մի՛ այնչափ կարի ընդարձակել փոյթ կացի ի ճոխութիւն բառիցն, որչափ ի ճշգութիւն նոցին, զի առաջնովն չառաւելուն օտարք, այլ երկրորդիւն թերեւս : Զողջո՞ւն Հ. Սուքիսայ ի Հ. Իդնատեայ ընկալեալ, յիշեցի վերստին խանդակաթ ըղթիւք ըլրարեարոյ հողին զայն . այլ վասն ամեննեցուն ձեզ մաղթեմ աւուրս բարօրհնութեան ի սկսանել տարւոյս եւ յարատեւել ի նմին անընդհատ . հրեշտակին խաղաղութեան անմեկնելի ի ճէնջ անարատ եւ հաստատուն պահեսցէ զծեզ հոգուով երկնայնմտութեան եւ զմանկտին ի չնորհս անմեղութեան :

Խոնարի եղբայր
Հ. Ներսէս Սարգիսեան

* * *

Փարիզ, 12 Յունիս 1860

Մեծարդոյ Հայր եւ սիրեցեալ Եղբայր

Զտուեալի ի տարեգլխիս աւուր ընկալայ որպէս կաղանդչեայ, եւ չնորհ ունիմ միոյ միոյ երկասիրութեանցդ ծանօթութեանց եւ խորհըրդածութեանց, եւ առաւել քան զինաւ յետին բանիցդ եւ ըդձից, որք արդարեւ իրբեւ զծայն տատրակի լսելի եղեն յանապատի իմում սրտի եւ յունկն եղբայրակցացս, եւ իմ միսիթար եւ քաջալեր յաղօթս այդպիսի բարեկասաց է, զի անսայթաք սիրով եւ մտօք յառաջ վարսցուք զյանձնեալ ի մեզ զործ, ցորչափ յանձնողացն ներիցեն կամք եւ մեր կարողութիւն . բարեխօսութիւնդ այդ կենդանեաց եւ ննջեցելոց չեղեն անպատուզք ցարդ, զի ետուն մեզ տեւել տոկալ դառն եւ ցաւալի աւուրց եւ անկարծ կորստեան, եւ ոչ սակաւ հեղացուցին զբանկտին, որոց և մեզ տացէ Տէք անպարասաւ յարանալ եւ զարդանալ :

Զտախտակս Վանայ եւ գիարնոյ փափագեմ եւ ևս տալ փորացել, այլ աւազ քաղաքին Կարնոյ որ կիսաջինջ եղեալ է ի սասանութենէ թէ ոչ բնաջինջ, եւ զերկար տեղազրութիւնս մեր ի գերեւ հանէ :

Հարցանես զիմոյս Հայաստանէ թէ յո՞ր ժամանեալ իցէ վայր. եւ ես յորժամ հարցանեմ զիս՝ հառաչեմ, զի ոչ յառաջեմ: Նախ վասն սղութեան ժամանակի, որով աստ երկուս միայն նահանդս զՄոկաց եւ զԱղճնեաց հաղիւ կարացի տեղագրել նախադիծ. եւ երկրորդ զի կոյր աչօք շրջիմ, այսինքն ի գիրս միայն թարթափելով, եւ յար մաշխմ ըղձիւք ականատես լինելոյ վայրացն եւ կենդանացուցանելոյ զնկարս. ապա թէ ոչ մեռելանկար իցէ գրուածն և ոչ կենդանանկար. զաշխոյժ մտացս յաշխարհագրական յածմունս, զգամ զցամաքութիւն վաստակոցս, զոր միայն տեսութիւն տեղեացն մարթի վայելչացուցանել որպէս արժանն է. եւ զի մի սպառ յուսահատ եւ ձեռնթափ եղէց յապայն՝ յեղերաց Հայոց սկսեալ եմ դանդաղիրն, զմիջաշխարհէն զցանկալի յշշատակաց վայրս թողեալ յ'զկնիս. արդ տեղագրեալը առջինէն որ շատ որ սակաւ յերկարութեամբ են Դ. Հայք (որ կարօտի նոր ձուլման) Բարձր Հայք, Խալոսիք, Տայք, Գուգարք, Ռւտի, Արցախ, Փայտակարան, Աղուանք եւ սահմանակից կովկասեան դաւառք որք է Կաղրիականն կոյս, Մոկք, Աղճնիք: - Մնան ի նկարագրութիւն յեղերականացն՝ Պորճայք, Պարսկահայք եւ Ատրպատական. եւ միջնաշխարհն համօքէն, Տուրուբերան, Վասպուրական, Սիւնիք և Այրարատ, և արտաքոյ սոցա ամենայն Փոքր Հայք, Կիւլիկիա եւ Միջազիետք Հայոց, զորս թէ նովին ոճով կամիցիմ տեղագրել, նահապետական կարօտիցիմ կենաց, վասն որոյ հաւանեալ եմ թողուլ այլում Հ. Ղեւոնդեայ. իսկ ես համարեցայց զիս նոր եւ վերստին եկեալ յաշխարհ եթէ աւարտեալ կամ լքեալ զառաջարկեալ զործ՝ իրրեւ վէմ ի սրտադրանց թաւալելով փոքր մի եւս եւ ոճով ինչ խորհեցայց զաշխարհէն, յոր միայն անշուշա եւ աներկբայ զնալոց եմ, եւ որ ինքնին մեծաքայլէ ընդառաջել ինձ, որպէս եւ ամենայն մարդոյ, եւ մանաւանդ որոց գէմք դարձեալ իցեն յարեւմուս ծերութեան:

Ողջունիւ սիրոյ Պ. Եղբարցս եւ մանկուոյն, մաղթեմ պայծառ արեւշատութիւն սիրեցելոյ եւ Յ. Հայրութեանդ:

Ն. Հոգիկից
Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան